

धम्म, अधम्म आणि सद्धम्म : एक दृष्टीक्षेप

डॉ.शिवाजी पवार
संशोधन मार्गदर्शक(इतिहास विभाग)
डी.बी.कॉलेज भोकर

छाया भिमराव उमरे
संशोधक विद्यार्थीनी
स्वा.रा.ती.म.नांदेड

प्रस्तावना:-

विश्वरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी गुलामीच्या बेड्यात जखडलेल्या पददलितांना धर्मा नावाखाली ज्यांचे शोषण होत चालले होते अशा शोषितांना, पिडितांना त्यांच्या दुःखातून मुक्ती देण्याकरिता धम्माची दिशा आणि दि दिली. त्या क्षणी युगपरिवर्तन झाल्याचा अनुभव प्रत्यक्ष दिक्षा घेणाऱ्या व्यक्तींनी घेतला. अज्ञानाच्या, अंधश्रद्धेच्या आणि धर्मव्यवस्थे अंधकारात वावरणाऱ्या प्रत्येक पदलित व अस्पृश्य व्यक्तीला धम्माच्या प्रकाशाकडे नेण्याचे महान कार्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर य केले. दलितांना सवर्ण लोक कधीच न्याय देणार नाहीत, याचा फारच बारकाईने चिकित्सक अभ्यास डॉ. आंबेडकरांनी केलेला हो शिवाय यांचा पावलो पावली त्यांना अनुभव ही आला होता. म्हणूनच त्यांना हा निर्णय घ्यावा लागला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी ' भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म ' हा भगवान बुद्धांच्या जीवन व शिकवणुकीवर सविस्तर अ ग्रंथ लिहीला, खरा पण तो त्यांच्या हयातीत प्रसिद्ध होऊ शकला नाही. तथापि पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी या त्यांच्याच संस्थेद्व सर्वप्रथम इंग्रजीत प्रसिद्ध केला गेला.

प्रस्तुत ग्रंथातील तृतीय खंडामध्ये धम्म, अधम्म आणि सद्धम्म यावर सविस्तर व सखोल विचार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरां व्यक्त केलेले आहेत. जे आजही समाजाला अतिशय उपयोगी आहेत. आज जग तिसऱ्या महायुद्धाच्या उंबरठ्यावर असल्याचे संवे मिळू लागले आहेत. दोन महायुध्दे ही राष्ट्रवाद आणि साम्राज्यवादामधून उद्भवलेली होती. परंतु तिसरे महायुद्ध हे केवळ आणि केव धर्मयुद्ध असेल, असा निष्कर्ष आपणास दररोजच्या घडामोडी आणि दैनंदिन वर्तमानपत्रे, बातम्या इ. वरून काढता येईल. स्थानि पातळीपासून ते जागतिक पातळीपर्यंत आज धार्मिक कट्टरता माजली आहे. धर्माच्या नावाखाली अन्याय, अत्याचार वाढत चाललेला आ धर्माचा अहंपणा आणि कट्टरता माणसा-माणसांमध्ये दुरावा निर्माण करत आहे. हा दुरावा पराकोटीला पोहचलेला आहे.

भारताचा विचार करता राष्ट्रप्रेम/देशप्रेम कमी होत चालले आहे आणि धर्माधतेचे पारडे जड होत चालले आहे. भारतीय घटने डॉ. बाबासाहेबांनी समतेचे मुलभूत हक्क दिलेले असतांना देखील वरिष्ठ म्हणून घेणारा वर्ग खालच्या वर्गास हिन लेखून त्यांच्यात अतोनात अन्याय करत चालला आहे. महिलावरिल, बालकांवरिल अत्याचार वाढत चालले आहे. एक धर्म दुसऱ्या धर्माकडे सलोख्याने पाहता सांशकतेने पाहत आहे. जागतिक स्तरावर इसिस, बोकोहराम, लष्कर-ए-तोयबा यांसारख्या संघटनांनी धर्माच्या नावाखाली उच्छांद मांडला, जो महाप्रलय आणला त्याला तर तोडच नाही. अशा परिस्थितीत जगाने पुन्हा एकदा बुद्ध धम्माचा विचार, आचार आणि प्रचार याकडे लक्ष वेधने गरजेचे आहे.

विषय प्रवेश :-

डॉ.बाबासाहेबांनी ' भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म ' या ग्रंथातील चतुर्थ खंडामध्ये धर्म आणि धम्म यामधील मुलभूत फरक स्पष्ट केलेला आहे. धर्म हा ठराविक शब्द नसून तो अनिश्चित आणि निरनिराळ्या अवस्थांमधून बदलत गेलेला आहे. धर्मास कालानुरूप रूढी, परंपरा, प्रथा कर्मकांड, विधी, यज्ञ असे निरनिराळे रूप धारण केलेले आहे. धर्मात चमत्कार अंधविश्वास इत्या स्थान आहेत. धम्म यापासून मात्र भिन्न आहे. धम्म म्हणजे सदाचरण, धम्म म्हणजे सामाजिकता, समता, न्याय, बंधूता होय. विधी, यज्ञ अर निरनिराळे रूप धारण केलेले आहे. धर्मात चमत्कार अंधविश्वास इत्यादीना स्थान आहे. धम्म यापासून मात्र भिन्न आहे. धम्म म्हणजे सदाचरण, धम्म म्हणजे सामाजिकता, समता, न्याय, बंधूता होय. धर्म एक विशिष्ट वर्गालाच लागू पडतो परंतु धम्म सर्व मानव जातिसाठी जिवजंतू इत्यादीना लागू पडतो. धम्मात नित्तिमत्ता, चारित्र्य, अहिंसा, प्रज्ञा इत्यादीना स्थान आहे. धम्मात आत्मा, पूनर्जन्म, कर्मकांड उच्चनिच्यता इत्यादीना अजिबात स्थान नाही.

प्रस्तुत ग्रंथामध्ये तृतीय खंडात भाग पहिल्यामध्ये इतर धर्मातील प्रेषित, धर्म संथापक आणि बुद्ध धम्माचे उद्गाते भगवान बुद्ध यांच्यातील मुलभूत फरक स्पष्ट केलेला आहे. येशुख्रिस्त, महम्मद पैगंबर इत्यादींनी स्वतःला दैवीरूप देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तसेच हिंदू धर्मातील अनेक देवदेवतांनी स्वतःस या पृथ्वीतलावरील दैवी अवतार मानलेला आहे. त्यामुळे मानवतावाद, समता, बंधूता, न्याय य कल्पना ह्या कल्पनाच राहिल्या आणि अंधश्रद्धा, कर्मकांड, धर्माधता, अन्याय अत्याचार यास खतपाणी घातलेले आढळून येते.

बुद्धांनी मात्र याऊलट स्वतःस दैवी अवतार न मानता एक सर्वसामान्य माणूस म्हणून घेण्यात धन्यता मानली आहे. बुद्धाने मोक्षदानाचे आश्वासन दिले नाही. बुद्ध हा मार्गदाता आहे, मोक्षदाता नव्हे. अनेक धर्म प्रेषितांनी/धर्मगुरुंनी माझी पुजा, अर्चा करा, मला शरण या असा संदेश दिला आहे. अनेक धर्मप्रेषितांनी मी चमत्कार करतो. मला साक्षात्कार घडलेला आहे. देवाची कृपा-अवकृपा शकून-अपशकून इत्यादी घडविण्याचे प्रयोजन माझ्याच हातात आहे. मी सैतानी शक्तींना ताब्यात ठेवू शकतो. असे सांगितले आहे. परंतु भगवान बुद्धाने चमत्कार, साक्षात्कार आणि दैविशक्ती इत्यादी पूर्णपणे अमान्य केल्या आहेत आणि विज्ञानवादी दृष्टीकोनास महत्त्व दिले आहे. बुद्धाने धम्माचे महत्त्व सांगतांना मानव जीवनास केंद्रबिंदू मानून अखिल मानवजातीचे कल्याण असणारे पुढील तत्त्वज्ञान विशद केले आहे.

१) जीवन-शुचिता राखणे म्हणजे धम्म होय :-

भगवान बुद्धांनी देहसुचिता, वाक्सुचिता, मनःसुचिता अशी तीन प्रकारची सुचिता सांगितली आहे. काया सुचितेमुळे मनुष्य हिंसा, चोरी, काम-मिथ्याचार यापासून परावृत्त होतो. वाक्सुचितेमुळे असत्यापासून दुर राहतो. तर मनःसुचितेमुळे मनुष्य ईर्ष्या, द्वेष, लोभ, राग इत्यादी पासून दुर राहतो.परंतु आज वरिल तीनही मूल्यापासून माणूस दुर होत चालल्यामुळे त्याचे नैतिक अधःपतन होत चालले आहे. कायासुचितेच्या अभावी मनुष्य हिंसा, चोरी, व्याभिचार याकडे वळला आहे.

परस्त्री, परकीय धन, पशु-पक्ष्यांची हत्या करणे ह्या गोष्टी नित्याच्याच बनल्यामुळे बलात्कार, पशुहत्या, चोरी, व्यभिचार समाजात वाढत चालला आहे. मानवी प्राण्यास इतर जीव-जंतू किंवा प्राण्यांची अजिबात दया, करुणा, क्षमा उरलेली नसून एका माणसाची भीती दुसऱ्या माणसास वाटत आहे. स्त्रीयांना देखील सतत असुरक्षितता वाटत आहे. मानवाने पशुंच्या हत्या घडवून अनेक पशुंच्या प्रजातींनाच नष्ट केले आणि काही नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. हे निसर्ग, सुंदर जीवसृष्टी सर्व प्राणिमात्रा साठी आहे.याचे भान विसरून विकासाच्या नावाखाली सर्व निसर्ग सौंदर्य नष्ट करत चालला आहे. अण्वस्त्राचा वापर करून मानवा-मानवामध्ये द्वेषाची बिजे रोवून ही सुंदर पृथ्वी नष्ट करण्याच्या मार्गाकडे वळू लागला आहे. याचे कारण म्हणजे मनःसुचितेचा अभाव.

२) जीवनात पूर्णता साधणे म्हणजे धम्म होय :-

कायिक, वाचीक आणि मानसिक पूर्णतः साधण्यासाठी मानवाने जीवनात दान-पारमिता, शील पारमिता, वीर्य पारमिता, शांती पारमिता, समाधी पारमिता, प्रज्ञा पारमिता अशा पारमिता अंगी बाणविणे यालाच धम्म म्हणतात. वरिल पारमिता धारण करून जीवनात सदाचार आणून जीवन यशस्वी बनवणे म्हणजे धम्म होय.

परंतु आज मानवी जीवनात याच्या उलट वाटचाल होत आहे. दान या पारमितेचा दुरुपयोग केल्या जात आहे. दान देणारा म्हणजे दाता हा देखील दान देतांना विचारपूर्वक दान न करता केवळ धार्मिक भावनेच्या आहारी जाऊन गब्बर लोकांना दान करत आहे. तर दान घेणारा देखील धर्माच्या नावाखाली दानाची मागणी करून लोकांना लुबाडण्याचे कार्य करीत आहे. म्हणून धम्माच्या शिकवणुकीमध्ये दान हे गरजू लोकांना दया, आवश्यक तिथेच दान करा. सहानुभूती म्हणून दान करण्यास विरोध केला आहे. त्याचप्रमाणे शिल, वीर्य, शांती, समाधी या पारमितांचा ही न्हास होत चालला आहे.

३) निब्बान प्राप्त करणे हा धम्म आहे :-

भगवान बुद्धाने शिकवलेल्या सर्व सिद्धांताचा निब्बान हा केंद्रबिंदू आहे. नि नाही आणि ब्बान म्हणजे तृष्णा. निब्बान या पाली शब्दाचा प्राकृत भाषेत निर्वाण असा अर्थ आहे. निर्वाण म्हणजे मृत्यू नसून तृष्णा नष्ट होणे, असा या ठिकाणी निर्वाणाचा भावार्थ आहे. निर्वाण म्हणजे मोक्ष ही नव्हे मोक्ष म्हणजे जीवण-मरणाच्या फेऱ्यातून मुक्तता. परंतु भगवान बुद्धाने पूनर्जन्म आत्मा, मोक्ष अशा काल्पनिक व भ्रामक समजुतीवर प्रहार केलेला होता. हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

४) तृष्णा-त्याग म्हणजे धम्म :-

मानवाने सुखी समाधानी जीवन जगण्यासाठी तृष्णेचा त्याग केला पाहिजे. मनुष्याने धनसंपदा, वैभव मिळविण्यासाठी योग्य मार्गाचा वापर केला पाहिजे. परंतु संपत्तीच्या आहारी जाऊन कोणतेही दुष्कृत्य, भ्रष्टाचार करू नये.

५) सर्व संस्कार अशाश्वत आहेत असे मानणे म्हणजे धम्म :-

व्यक्ती, वस्तु आणि हेतू हे परिवर्तनशील असतात. ते आहेत तसेच राहत नाहीत किंवा ते कायम अस्तित्वात ही नसतात. हे सत्य स्विकारणे म्हणजे धम्म होय.

६) कर्म हे जगातील नैतिक व्यवस्थेचा आधार आहे हे मानणे म्हणजे धम्म:-

कर्म (कम्म) म्हणजे मनुष्याकडून केले जाते ते कार्य आणि विपाक म्हणजे त्याचा परिणाम. कुशल कम्मापासून चांगले परिणाम होतात तर अकुशल कर्मापासून दुष्परिणाम भोगावे लागतात. मानवतेची हानी दुष्कर्माने होते. काही कर्म तात्काळ परिणाम देणारे असतात. तर काही कर्म थोड्या काळाने परिणाम करतात आणि काही दिर्घकालीन परिणाम देणारे असतात. कम्म नियमांचा संबंध केवळ सर्वसाधारण नैतिक व्यवस्थेशी आहे. व्यक्तीच्या सद्भाग्याशी किंवा दुर्भाग्याशी नाही.

अधम्म म्हणजे काय ?

१) दैवी चमत्कृतीवर विश्वास ठेवणे म्हणजे अधम्म:-

कधी -कधी घटना आणि दुर्घटना अशा विसंगत घडतात. त्याची कारणे शोधणे अवघड झाल्याने मनुष्य त्यास दैवी चमत्कार मानतो. हा समज चमत्कार, गैरसमजुतीवर आधारलेला असतो. काळानुरूप या गैरसमजुती रूढी, परंपरा बनतात. त्यामुळे मानवी जीवण अज्ञानाकडे वाटचाल करते. अज्ञानाकडे वाटचाल करणे म्हणजे अधम्म होय.

२) काल्पनिक-ईश्वरावर विश्वास ठेवणे म्हणजे अधम्म होय:-

कोणत्याही व्यक्तीने ईश्वर पाहिलेला नाही. कोणीही ईश्वराचे नेमके स्वरूप स्पष्ट सांगू शकत नाही. ईश्वराचे अस्तित्त्व शिथिल करून दाखवू शकत नाही. या कल्पनेचा तर मानवाला काहीच फायदा तरा नाहीच उलट या संकल्पनेचे वर्णन करतो. प्रत्येक धर्मगुरू, प्रेषित वेगवेगळे गट ईश्वरी शक्तीवर स्वतःची मक्तेदारी सांगून समाजाची मानवजातीची दिशाभूल करतो. आपला स्वार्थ शिथिल करण्यासाठी काल्पनिक ईश्वरी शक्तीची भिती दाखवतो. म्हणून मानवजातीची दिशाभूल करणे म्हणजे अधम्म होय.

३) ब्रम्ह-सायुज्यावर आधारित धर्म अधम्म आहे:-

वर्णव्यवस्था ब्रम्ह सिध्दांतावर अवलंबून आहे. ब्रम्हाच्या डोक्यातून ब्रम्हणांचा जन्म, बाहूमधून क्षत्रिय, पोटातून वैश्य आणि पायातून शुद्र या सिध्दांताला कुठलाच वास्तविक आधार नाही. ही एक खोटी आणि काल्पनिक बाब आहे. या खोट्या कल्पनेला मानवाने जीवनात अत्यंत महत्त्व दिले आहे. ही कल्पना धार्मिक व जातीय भेदभावास खतपानी घालणारी आहे. ज्या ब्रम्ह प्रत्यक्ष कोणीही पाहिले नाही. तो कसा प्रसून झाला. त्याने या चार वर्णातील पुरूषांस कसा जन्म दिला. याला कुठलाच वास्तविक, शास्त्रीय आधार नाही. त्यामुळे अशा खोट्या ब्रम्हण व्यवस्थेवर विश्वास ठेवणे म्हणजे अधम्म होय.

४) आत्म्यावरिल विश्वास हा अधम्म आहे:-

आत्मा ही अमूर्त कल्पना आहे. आजपर्यंत आपल्याला कोणीही पाहिले नाही. तिचे नेमके स्वरूप, रचना कशी आहे हे देखील निश्चित कोणी सांगू शकत नाही. अशा कल्पनेवर विश्वास ठेवल्यास कर्मकांड, भ्रामक कल्पना व अंधश्रद्धेस उत्तेजन मिळते. त्यामुळे आत्मा या कल्पनेवरील विश्वास हा अधम्म आहे.

५) यज्ञावर विश्वास ठेवणे हा अधम्म आहे:-

यज्ञामुळे पशुंची हिंसा, अन्नघन्यांची नासाडी होते. एखाद्या राजाने जर यज्ञ केल्यास त्यासाठी लागणारा खर्च गोर-गरिव व्यक्तींकडून सक्तीने बसूल केल्या जातो. शिवाय यज्ञ केल्यामुळे कोणताच चमत्कार होत नाही. ती एक भ्रामक खोटी समजूत आहे. स्वार्थी, ऐतखाऊ लोकांचे कष्टकरी लोकांना लुबाडण्याचे एक साधन आहे. त्यामुळे यज्ञावर विश्वास ठेवून त्यावर परिश्रमाने मिळवलेला पैसा उधळणे ऐतखाऊ लोकांचे लालन-पालन करणे म्हणजे अधम्म होय.

६) काल्पनिक अनुमानावर आधारलेला धर्म-अधम्म होय:-

या विश्वाची निर्मिती ब्रम्हाणे केली किंवा प्रजापतीने केली अशा अनेक गैर-समजूतीवर प्राचीन काळापासून प्रचलित आहेत. विश्व उत्पत्ती बाबत भ्रामक समजूतीवर, कल्पनांवर विश्वास ठेवणे म्हणजे अधम्म आहे. या विश्वाची सर्व सुत्रे अमुकव्यक्तीकडे आहे. घटना-दुष्टटना ही त्याचीच माया आहे. अशा खुलचट समजूतींना कोणताच वैज्ञानिक आधार नाही. त्यामुळे मानव अशा कल्पनांच्या मागे लागून आपल्या जीवनाचा अमूल्य वेळ वाया घालवतो. त्यामुळे अशा बाबींवर विश्वास ठेवणे म्हणजे अधम्म होय.

७) धर्मग्रंथांचे केवळ पठण म्हणजे अधम्म होय:-

भगवान बुध्दांच्या मते विद्या आणि शिल या दोन्हीपैकी शिलाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण शिलरहित विद्या नाशकारक आहे.

केवळ धर्मग्रंथांचे पठण करून चालणार नाही तर त्याचा अर्थ समजून ग्रंथातील नैतिक मूल्यांना आचरणात आणणे देखील आवश्यक आहे. धर्मग्रंथांचे पठण करणे आणि त्यावर एकांगी श्रद्धा ठेवणे म्हणजे अधम्म होय. केवळ एका विशिष्ट वर्गाने धर्मग्रंथवाचन करणे आणि आपल्या स्वार्थासाठी इतरांवर तो लादणे म्हणजे अधम्म आहे.

८) धर्म-पुस्तके प्रमादातीत आहेत असे मानणे म्हणजे अधम्म होय:-

वेद किंवा धर्मग्रंथ हे ईश्वराने लिहिले/रचले आहेत. वेद किंवा धर्मग्रंथांनाच प्रमाणभूत मानले पाहिजे, असा दुराग्रह धरणे म्हणजे अधम्म होय. कोणतेही धर्मग्रंथ किंवा ग्रंथ हे मानवाच्या कल्याणासाठी कितपत आवश्यक आहेत, याची शहानिशा करूनच त्याला महत्त्व दिले पाहिजे. त्या ग्रंथांना दैनंदिन जीवनात आणि आचरणात आणण्यासाठी त्याची सत्यासत्यता पडताळून पाहिली पाहिजे. अन्यथा एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीने वर्गाने त्यास प्रमाण माणले. म्हणून ते स्विकारणे म्हणजे अधम्म होय.

सद्धम्म म्हणजे काय?

१) मनाची मलिनता दूर करणे म्हणजे सद्धम्म होय:-

मन शुद्धी करणे, मनामध्ये कोणताही व्देश न ठेवणे मनामध्ये आकस, राग, मत्सर न ठेवता मन निर्मळ ठेवणे म्हणजे सद्धम्म होय. मनावर ताबा ठेवणे, मनावर नियंत्रण ठेवणे म्हणजे यशाची वाटचाल करणे होय. मनावर नियंत्रण न ठेवल्यास मानव स्वतःचा समाजाचा विनाश करू शकतो.

२) जग हे धम्मराज्य बनवणे म्हणजे सद्धम्म होय:-

धम्माचे ध्येय हे अखिल मानव जातीला समता, बंधूता, न्याय प्राप्त करून देणे, अखिल मानवजातीचे कल्याण करणे हे आहे. बुध्दाने जगाला विज्ञानवादी दृष्टीकोन दिला. पंचशील, आष्टांगमार्ग आणि पारमितांना महत्त्व दिलेले आहे. त्यामुळे जग हे धम्मराज्य बनवणे म्हणजे सद्धम्म होय.

अ) धर्म हा तेव्हाच सद्धम्म असतो जेव्हा तो सर्वांना ज्ञानाचा मार्ग मोकळा करतो:-

भारत हा अतिशय संपन्न-समृद्ध देश असून ही आज जागतिक स्पर्धेत मागास राहिलेला आहे. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे अज्ञान. कारण वर्णव्यवस्थेतील वरिष्ठ वर्गास आजही सामान्य जनतेने शिक्षण घेऊन प्रगती करावी असे वाटत नाही. पदोन्नती पात्रतेनुसार व्हावी असे वाटत नाही. प्राचीन काळापासून अज्ञानाच्या अंधकारात चाचपडत आहे. विशिष्ट वर्गासच शिक्षण घेण्याची संमिळत असे. स्त्री-शुद्रांसाठी ज्ञानाचे सर्व मार्गच बंद होते. त्यामुळेच भारतावर अनेक शतके परकीय आक्रमण करणाऱ्यांनी उपभोगली. त्यामुळे धर्माने प्रत्येक व्यक्तीला प्रत्येक स्तरावर ज्ञानाचा मार्ग मोकळा करून दिला पाहिजे तेव्हाच धर्म सद्धम्म होईल.

१) धम्माला सदधम्माचे रूप देण्यासाठी त्याने प्रज्ञेला उत्तेजन दिले पाहिजे. जेव्हा धर्म सर्वास विद्या मोकळी करतो तेव्हा तो सदधम्म होय. ब्राम्हणी सिध्दांताने जन्म आणि शिक्षणाचा संबंध जोडला आहे. परंतु पात्रता आणि शिक्षणाचा संबंध जोडून प्रत्येकासाठी ज्ञानाच्या वाटा मोकळ्या केल्यास समाज व देश प्रगती करू शकेल.

२) धम्मात केवळ विद्या पुरेशी नाही, कारण त्यामुळे पोकळ पांडीत्य निर्माण होते. मनुष्याकडे कितीही ज्ञान असेल आणि त्याचा जर समाजास आणि देशास काहीच उपयोग नसेल तर ती विद्या ते ज्ञान निरर्थक म्हणावे लागेल. त्यामुळे ज्ञानाचा सार्थक उपयोग करणे म्हणजे सदधम्म होय.

अशा प्रकारे वर्णव्यवस्थेने ज्ञान हे एकाच समाजापुरते मर्यादित ठेवले. त्यामुळे ज्ञानाच्या शाखा मर्यादित राहिल्या. त्याचा समाजाला अजिबात परिचय झाला नाही. समाजास अपरिचित असल्यामुळे त्याचा देशास काहीच उपयोग झाला नाही आणि त्यामुळे जगाला भारतीय ज्ञान मिळण्याचा प्रश्नच उरत नाही. त्यामुळे आपल्याकडील ज्ञान प्रवाहीत न होता स्वच्छ न राहता एकाच जागी थांबून, नासून, कुजून निष्क्रीय बनले.

आपल्या देशातील सदधम्म जगातील जपान, चीन, श्रीलंका, म्यानमार, थायलंड या देशांनी स्वीकारून आपली आणि आपल्या राष्ट्राची उन्नती केली. परंतु धम्माचे भारतातून उच्चाटन झाल्यामुळे देशाची मात्र म्हणावी तशी उन्नती केली नाही. त्यामुळे आपल्या ज्ञानाचा वास्तविक जीवनात उपयोग करणे गरजेचे आहे. असा उपयुक्तता वादाचा सिध्दांत जेम्स मील च्या हजारो वर्षापूर्वीच भगवान बुद्धाने मांडला.

३) धम्म जेव्हा प्रज्ञेची आवश्यकता शिकवतो तेव्हा तो सदधम्मरूप पावतो. ज्ञान हे त्याचा सदुपयोग किंवा दुरुपयोग यावरून ठरत असते. ज्ञानाचा सदुपयोग म्हणजे सदधम्म होय.

ग) धम्माला सदधम्मरूप प्राप्त व्हायला त्याने मैत्रीला उत्तेजन दिले पाहिजे.

१) केवळ ज्ञान पुरेशी नसून तिच्यासमवेत शीलही असले पाहिजे असे धम्म जेव्हा शिकवतो तेव्हा तो सदधम्मरूप पावतो.

शीलवान माणूसच प्रज्ञेचा वापर करतो. शीलरहीत मनुष्य तिचा दुरुपयोग करतो. प्रज्ञा हा विचारधम्म म्हणजे विचार करण्याची पध्दती आहे.

निष्कर्ष :-

अशा प्रकारे सब्बे सत्ता सुखी होणु अर्थात सर्व प्राणिमात्रा सुखी होवोत असा संदेश सुमारे अडीच हजार वर्षापूर्वी भगवान बुद्धाने दिला. तो संदेश सम्राट अशोकाने आपला प्रशासक वर्ग, भिक्कूसंघ मुलगा महेंद्र मुलगी संघमित्रा यांच्याद्वारे जगाच्या अन्य राष्ट्रात पोहचविण्याचा मार्ग मोकळा केला. तसेच परकियांमध्ये ह्यू-एन-त्संग, फाइयान, कनिष्क, मिनेंडर इ. नी बौद्ध धम्माच्या प्रचार प्रसारासाठी कार्ये केले. आधुनिक काळात अनागरिक धर्मपाल, बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बौद्धधम्माचे पुनरुज्जीवन भारतात घडवून आणले.

अनागरिक धर्मपालांनी आपले सर्व जिवन बौद्धधम्म प्रचार-प्रसारासाठी खर्च केले. बोधगया मूक्तीलढा दिला. शिकागो येथील विश्वधर्म परिषदेमध्ये बौद्धधम्माचे प्रतिनिधीत्व केले.

उर्गेन संघरक्षित आधुनिक बौद्ध जगतात एक लेखक, कवी, विचारवंत, भाष्यकार आणि जागतीक बौद्ध चळवळीचे संस्थापक म्हणून कार्यरत आहेत.

खऱ्या अर्थाने भारतात बौद्ध धम्माचे पुनरुज्जीवन करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. त्यामुळेच भारतात पुन्हा एकदा बौद्धधम्माचे वारे वाहू लागले. लाखोंच्या संख्येने धम्मास अनुयायी मिळाले.

एवढे करून न थांबता भारतात लोकशाही अखंड चालत राहावी यासाठी भगवान बुद्धानी सांगितलेल्या समता, स्वातंत्र्य, बंधूता आणि न्याय या तत्वांचा समावेश भारतीय राज्यघटनेत केला. परंतु वरील तत्वांच्या काटेकोरपणे अंमलबजावणी झाल्याशिवाय धम्माचे रूपांतर सदधम्मामध्ये होणे अशक्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : (संपा) तळवळकर, चिटणिस, रेगे, भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, सदधम्मादित्य प्रकाशन, केळझर जि. वर्धा, २००६
- २) भदंत तिस्सवंस, अभिधम्मपिटक, सुगत प्रकाशन नागपूर, २००५
- ३) भदंत तिस्सवंस : विनयपिटक, सुगत प्रकाशन नागपूर, २००६
- ४) भदंत तिस्सवंस, सुत्तपिटक, सुगत प्रकाशन नागपूर, २००६
- ५) दै. सम्राट, दि. (संपा) बबन कांबळे, धम्म आणि मानवी जीवनमुल्ये, जी. एम. दामले, १८ नोव्हेंबर २०१५
- ६) दै. सम्राट, (संपा) बबन कांबळे, संविधान धम्मग्रंथ, २२ नोव्हेंबर २०१५
- ७) बुद्धयान संबोधिची सात अंगे, सिंहनाद प्रकाशन, नागपूर एप्रील-जून २०१४
- ८) ध्वुद्धयान अनागरिक धर्मपाल, सिंहनाद प्रकाशन, नागपूर जूलै-सप्टेंबर २०१४
- ९) बुद्धयान उर्गेन संघरक्षित, सिंहनाद प्रकाशन, नागपूर जूलै-सप्टेंबर २०१५.